

TEVFİK YÛSUF EL-AVVÂD'IN “ER-RAĞİF” ADLI ROMANINDA TÜRK İMAJI

Mücahit KÜÇÜKSARI*

Öz

Lübnan'lı Tefvîk Yûsuf Avvâd sanatsal üslubu, etkileyici psikolojik tasvirleri ve sosyal meseleleri eserlerinde derinlemesine işlemesi yönüyle kısa öykü ve roman alanında Arap Edebiyatında önemli isimlerden sayılmaktadır. er-Rağîf, Birinci Dünya Savaşı sırasında Arapların bağımsız devlet kurma mücadelesinin anlatıldığı önemli bir romandır. Osmanlı'nın son dönemlerinde önce Balkanlar sonrasında da Arap coğrafyasında yayılan milliyetçilik akımının Avvâd'ın düşüncelerini de etkilediği açıkça görülmektedir. Bunun bir neticesi olarak romanda gerek Osmanlı Devleti gerekse genel olarak Türklerle ilgili olarak son derece olumsuz bir imajın ortaya konduğu dikkat çekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefvîk Yusuf Avvad, Kısa Öykü, Roman, Türk İmajı, Arap Milliyetçiliği.

Image of the Turks in Tawfiq Yusuf Awwad's Novel “al-Raghif”

Abstract

The Lebanese author Tawfiq Yusuf Awwad is regarded as one of the important short story and novel writers in Arabic Literature because of his artistic wording, impressive psychological depictions and his emphasis on social issues in his works. al-Raghif is an important novel that mentions the independence struggle of Arabs during World War I. It is apparent that the nationalist movement in the last periods of the Ottomans that emerged in the Balkans and later on grew in Arabic areas, has an impact in Awwad's ideas. As a result of this idea, it is remarkable that a very negative image of the Ottoman Empire and the Turks is depicted in his book.

Keywords: Tawfiq Yusuf Awwad, Short Story, Novel, Turkish Image, Arabic Nationalism.

* Yrd. Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, mucahitkucuksari@hotmail.com.

GİRİŞ

İnsan varoluşundan itibaren ihtiyaç ve arzularını farklı şekillerde ifade etmiştir. Fiziksel, psikolojik ve hayatın farklı yönlerine dair gereksinimlerinin gelişmesiyle doğru orantılı olarak kendini ifade etme üsluplarını da geliştirmiştir. Örneğin insanlık tarihinde sosyal hayatın ilerlemesiyle beraber kişiler de topluma meyletmişler farklı şahıslarla oturup kalkmaya başlamışlar belki de bir av macerasının veya bir çöl yolculuğunun anlatıldığı sohbetleri olmuştur. Yine hayal ögesinin önemli bir yer tuttuğu ve bir hikâye türü kabul edebileceğimiz destanlar da tarihsel süreçte zikre değer hususlardandır.¹ Bu örnekler ve benzeri hususların katkısıyla edebiyat alanında zamanla hikâye, kısa hikâye, roman gibi türler ortaya çıkmış ve şu anda da yüz yıllar boyu devam edegelen süreç içerisinde farklı aşamalardan geçerek belli kaideler çerçevesinde incelenen edebi türler olarak karşımızda durmaktadır.²

Tarihsel süreç içerisinde çeşitli akımların edebiyat alanına hâkim olması kaleme alınan eserleri de her yönüyle etkilemiştir. Nitekim ilk ve ortaçağa bakıldığında klasisizmin revaçta olduğu, bu akımın etkisiyle de daha çok dogmatik fikirlere dayalı olarak edebi ürünler ortaya konmuştur. Klasisizmden sonra ise hayal dünyasının merkezde olduğu romantik akım edebiyat dünyasını büyük ölçüde etkilemiştir. 1789 yılında gerçekleşen Fransız İhtilali ise başta Fransa olmak üzere tüm batı medeniyetini temelden sarsmıştır. O günkü mevcut değerler sorgulanmaya başlanmış birçokunun yerine yenileri getirilmiştir. Öte yandan ileriki zamanlarda sanayileşme alanında büyük devrimler yapan Avrupa dünya ekonomisinde büyük bir güç elde etmiş ve her alanda dünyaya yön verir hale gelmiştir. Bir taraftan da bilimsel alandaki gelişmeler hızlanmış bunun neticesinde de nesnellik ve bilimsellik tek ölçüt olarak kabul edilmeye başlanmıştır. Bir felsefi akım olan pozitivizm yaygınlaşmıştır. İşte bu aşamada edebiyat alanında da büyük ölçüde dogma fikirlere dayanan klasisizm ve hayal ve duyguların temelde yer aldığı romantizme bir tepki olarak gerçekçilik doğmuş, insanı ve gerçek kavramını edebiyata ve sanata yerleştirmiştir.³

Gerçekçiliğin temelinde toplumsal olayların kaydedilmesi vardır. Konusu genelde iyi yahut kötü olsun sıradan insanlardır. Bazen bu insan tiplerinin iç içe olduğu da görülür. Bu insanların başından geçen iyi ve kötü olaylar anlatılır. Ancak yazarın gözü genelde kötü olayların üstündedir. Romantizm genel olarak insanın ve kâinat-

¹ Zeki Mubârek, *en-Nesru'l-fennî fi'l-karnî'r-râbi'*, Muessetu Hindâvî li't-Ta'lim ve's-Sekâfe, Kahire, 2013, s. 199-200; Fuâd Kindîl, *Fennu kitâbeti'l-kıssa*, el-Hey'etu'l-'Âmme li Kusûri's-Sekâfe, ty., 2002, s. 20-24; Mahlûf Âmir, *Mezâhiru't-tecdîd fi'l-kıssati'l-kasıra fi'l-Cezâir*, Menşûrâtu İttihâdu Kuttâi'l-'Arab, Dimaşk, 1995, s. 9-12.

² Muhammed Zeki el-'İşmâvî, *A'lâmu'l-Edebi'l-'Arabiyyi'l-hadîs ve't-ticâhâtuhum el-fenniyye*, Dâru'l-Ma'rife, İskenderiye, tsz., s. 323.

³ Muhammed Hasen Abdullah, *el-Vâki'iyye fi'r-rivâyeti'l-'Arabiyye*, Mektebetu'l-'Usra, Kahire, 2005, s. 17-20; Kantemir, Enise, "Gerçekçilik", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, c. 6, sy. 1, Ankara 1973, s. 139. (139-155).

taki insan varlığının hakikatini bulmaya çalışırken gerçekçilik herhangi bir toplumdaki herhangi bir insanın hakikatini sorgular. Bu akımda mübalağa sevilmediği için temelde deney ve gözlem vardır. Ayrıca romantizm şiirde daha etkin bir şekilde hâkim olurken gerçekçilik nesirde şiire göre daha çok anlam bulmuştur.⁴ Gerçekçilik akımı kendi içerisinde toplumsal gerçekçilik denen bir akımı da doğurmuştur. Bu akımda da toplumsal hayatta bir problem olarak öne çıkan olgular işlenmiştir. Gerçekçilik akımından farklı olarak bu tarzda eser verenler problemlerin çözüm yollarını ortaya koymaya gayret etmişler ve farklı alternatifler sunmuşlardır.

Tevfîk Yûsuf 'Avvad da Lübnan'da 1930'lı yıllarda yazdığı toplumsal gerçekçilik tarzında kaleme aldığı öykü ve romanlarla Arap edebiyatında hikâye ve roman alanlarında öncü isimlerden biri olarak kabul edilmektedir. Yazarın er-Rağîf adlı romanındaki Türk imajını incelemeye önce eserlerinin ve sahip olduğu fikirlerin daha sağlıklı değerlendirilebilmesi adına hayatı, toplumsal gerçekçilik ve bu akımın yazarın eserleri üzerindeki etkisi, özellikle XIX. Yüzyılın son çeyreğinde yoğunlaşmış I. Dünya savaşı ve hatta II. Dünya Savaşı'na kadarki süreçte de devam eden Arap milliyetçiliği akımı hakkında genel bilgiler vermenin isabetli olacağı kanaati taşımaktayız.

1. TEVFİK YÛSUF AWWÂD

Tevfîk Yusuf Avvad 13 Şubat 1911 tarihinde Lübnan'ın dağlık kesimlerindeki Behersaf kasabasında dünyaya gelmiştir. İlköğrenimini bu kasabada tamamlamıştır. Edebiyata olan ilgisi bu dönemlerden itibaren başlamıştır. Zira geceleri Arapça ve Fransızca edebi eserler okuyarak geçiren yazar o günlerden itibaren bir yazar ve şair olma hayalleri kurmuştur. İlkokuldan sonra babası onu Beyrut'taki Kulliyetu'l-Kadîs adında bir Hristiyan okuluna göndermiştir. Lise öğrenimi sürecince edebi yetenekleri başkalarının da dikkatini çekecek ölçüde ortaya çıkmıştır. 1928 yılında lise tahsilini tamamlayarak diplomasını almıştır. Babası onun bir avukat olmasını istese de edebiyat onun ilgisi daha fazla çekmiş ve gazetelerde yazılar ve şiirler yazmaya başlamıştır. Bu süreçte el-Ahtal es-Sağîr'in *Berk* adlı dergisinde, Butrûs el-Bustânî'nin *el-Beyân*, Yusuf es-Sûdâ'nın *er-Râye* ve Cubrân et-Tuveynî'nin *en-Nehâr* adlı dergilerinde makaleleri yayınlanmıştır. *en-Nehâr* dergisinde 8 yıl boyunca sekreterlik görevinde bulunan yazar, bu dergide "Hammâd" müstear ismiyle "Nehâriyyât" isimli bir köşe yazısı yazmıştır. Yazar bu dergide çalışırken bir yandan da Suriye'de Suriye Üniversitesi Hukuk Enstitüsü'nde eğitimine devam etmiştir. 1934 senesinde de hukuk diploması almıştır. 1936'dan 1944'e kadar *es-Sabiyyu'l-*

⁴ Şükri Muhammed Ayyâd, *el-Mezâhibu'l-edebiyeye ve'n-nakdiyye 'inde'l-'Arab ve'l-Ğarbiyyîn*, el-Meclisu'l-vatanî li's-sekâfeti ve'l-funûni ve'l-âdâb, Kuveyt, 1993, s. 120-121.

A'rac, *Kamîsu's-Sûf*, *er-Rağîf* ve *el-Azârâ* gibi önemli eserler telif eden yazar bu yıldan sonra diplomatik görevlerde yer alarak 1962'de yayınladığı *es-Sâih ve't-Tercümân* adlı eserine kadar edebi yaşamına uzun bir süre ara vermiştir.⁵

Avvâd I. Dünya Savaşı'nın dünyayı kasıp kavurduğu bir ortamda yetişmiştir. Tüm Arap coğrafyasında olduğu gibi yaşadığı ülke Lübnan'da da milliyetçilik akımı neticesinde Osmanlı Devleti'ne karşı yürütülen faaliyetler yazarın fikir dünyasını etkisi altına almış ve bu nedenle eserlerinde yer alan olaylar ve kahramanlar genel olarak bu minvalde şekillenmiştir. Zira eserlerinde açlık, sefalet, işkence, özgürlük mücadelesi gibi temalar sıklıkla işlenirken, kahramanlar bazen bu sıkıntılara maruz kalan, sıradan, bazen de devrimci kimlikleriyle ön plana çıkan şahsiyetler olabilmektedir. Ayrıca eserlerinde Osmanlı'ya karşı olumsuz bir bakış açısı dikkat çekmektedir.

Tevfik Yûsuf 'Avvâd'ın Arap Edebiyatı'na en büyük katkılarından biri de kısa öykünün gelişmesi konusunda olmuştur. Özellikle ilk olarak 1936 yılında yayınlanan *es-Sabiyyu'l-A'rac* adlı öykü kitabında savaştan çıkan Lübnan toplumunun günlük yaşayışını, toplumun farklı kesimlerinin sorunlarını etkileyici bir dille aktarmıştır.⁶ Avvâd gerçekçiliğe ve psikolojik tasvirlere çok önem vermiştir. Sanatsal bir duygu ile ele aldığı öykülerdeki, yorumları, psikolojik tasvirleri eski kalıpların dışına çıkılmasını sağlamıştır. Öykülerinde anlatılan olay ve kahramanların canlılığı okuyucuları öyküye bağlı bir halde tutmuş ve öykülerinin canlılığını korumuştur. Avvâd'ın belki de en önemli özelliği zamanına kadar birkaç konu etrafında sıkışıp kalan Lübnan öyküsüne sosyal meseleleri de ekleyerek yeni bir rota çizmiş olmasıdır. Örneğin din adamlarının gerçek Hristiyanlığı temsil etmemesi ve fakir tabakanın sorunlarının zenginlere bağlı olması gibi farklı hususlara sıklıkla değinmektedir.⁷ Öykülerindeki kahramanlar genel olarak toplumun alt ve orta tabakasında yer alan sıradan kişilerdir. Karakter tasvirlerine de büyük önem veren yazar daha çok zor şartlar altında yaşayan psikolojik olarak gergin ve karmaşık duygular içerisinde olan kahramanlar sunmaktadır. Yazarın okuyucuları en çok etkileyen eserleri sevgi, tutku, masumiyet, şefkat gibi en sade ve derin insani duyguları anlatmaya çalıştığı, sade yaşamı en gerçekçi haliyle anlattığı ve insanlar arasındaki güçlü bağları ifade ettiği eserleridir.⁸

Avvâd 1988 yılında Lübnan'da çıkan iç savaş esnasında evinin yakınına düşen bir bomba sonucu hayatını kaybetmiştir.

⁵ Tevfik Yûsuf Avvâd, *er-Rağîf*, Mektebetu Lubnân, 17.b., Beyrut, 1984, s. 233; http://www.al-riyadh.com/Contents/24-04-2004/Mainpage/Thkafa_11490.php; <http://lebanonism.com/lebpw/?p=36>.

⁶ Sabrî Hafez, Çev. Azmi Yüksel, "Modern Arap Kısa Öyküsü (II)", *Nûsha*, Yıl: 3, Sayı: 10, Yaz 2003, s. 44-45.

⁷ Hüseyin Yazıcı, Lübnan'da Kısa Öykü, *Şarkiyat Mecmuası*, sayı: 15, İstanbul 2009, (131-160), s. 148-150.

⁸ Hafez, "Modern Arap Kısa Öyküsü (II)", s. 44-45.

2. TOPLUMSAL GERÇEKLİK AKIMININ AVVÂD'IN ESERLERİNE ETKİSİ

Latince aslı *realisme* olan ve dilimizde gerçekçilik olarak ifade edilen kavram Arap Edebiyatı'nda el-Vâkı'yye (الواقعية) olarak karşılık bulmuştur.⁹ Gerçekçiliğin genel kavram anlamı; yaşamı, tabiatı, insanı ve olayları olduğu şekliyle anlatma, aktarma esasına dayanan anlayış, "gerçekçi" ise, gayesi hayatı, doğayı, insanı ve olayları olduğu gibi anlatmak ve aktarmak olan edebiyatçı yahut eser anlamına gelmektedir.¹⁰ Bir edebiyat akımı olarak gerçekçilik ise; Auguste Comte'un kurucusu olduğu pozitivist düşüncenin etkisiyle XVIII. yüzyılın sonlarında doğup XIX. yüzyılın ilk yarısında gelişen, temelinde gerçekçilik ve nesnellik olan, romantizmin kişisel, hayal yüklü, ahlâk ve lirik yönüne karşıt bir söylem olarak doğmuş, insan ve toplumu yaşadığı çevreyle birlikte sağlam bir dil ve üslûpla anlatmayı esas alan akımdır.¹¹

1789 yılında gerçekleşen Fransız İhtilali, başta Fransa olmak üzere tüm batı medeniyetini temelden sarsmıştır. O günkü mevcut değerler sorgulanmaya başlanmış birçoğunun yerine yenileri getirilmiştir. Öte yandan ileriki zamanlarda sanayileşme alanında büyük devrimler yapan Avrupa dünya ekonomisinde büyük bir güç elde etmiş ve her alanda dünyaya yön verir hale gelmiştir. Bir taraftan da bilimsel alandaki gelişmeler hızlanmış bunun neticesinde de nesnellik ve bilimsellik tek ölçüt olarak kabul edilmeye başlanmıştır. Bir felsefi akım olan pozitivism yaygınlaşmıştır. İşte bu aşamada edebiyat alanında, büyük ölçüde dogma fikirlere dayanan klasisizm ve duygulara çok önem veren romantizme bir tepki olarak gerçekçilik doğmuş, insanı ve gerçek kavramını edebiyat ve sanata yerleştirmiştir.¹²

Gerçekçiliğin temelinde toplumsal olayların kaydedilmesi vardır. Konusu genelde iyi yahut kötü olsun sıradan insanlardır. Bazen bu insan tiplerinin iç içe olduğu da görülür. Bu insanların başından geçen iyi ve kötü olaylar anlatılır. Ancak yazarın gözü genelde kötü olayların üstündedir. Romantizm genel olarak insanın ve kâinat-taki insan varlığının hakikatini bulmaya çalışırken gerçekçilik herhangi bir toplumdaki herhangi bir insanın hakikatini sorgular. Bu akımda mübalağa sevilmediği için temelde deney ve gözlem vardır. Ayrıca romantizm şiirde daha etkin bir şekilde hâkim olurken gerçekçilik nesirde şiire göre daha çok anlam bulmuştur.¹³ Gerçekçi eserlerde olaylar dikkatle incelenir, oluşlarındaki sosyal nedenler titizlikle irdelenir.

⁹ Mecdî Vehbe, Kamil el-Mühendis, *Mu'cemu'l-mustalhât el-Arabiyye fi'l-luğati ve'l-edeb*, 2.b., Mektebetu Lübnan, Lübnan, 1984, s. 428.

¹⁰ Cebbûr Abdunnûr, *el-Mu'cemu'l-edebî*, 2.b., Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, Beyrut, 1984, s. 287; Kabaklı, Ahmet, *Türk Edebiyatı*, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s.297; İbrahim Fethî, *Mu'cemu'l-mustalahât el-edebîyye*, el-Müessesetü'l-Arabiyye li'n-nâşirîn el-muttehidîn, Tunus, 1986, s. 402;

¹¹ Mendûr, Muhammed, *el-Edeb ve mezâhibuhû*, Nehdatu Mısır, ty., tsz., s. 91-92; İşler, Ertuğrul-Türkiylmaz, Ümran, "Geleneksel Roman'dan Çağdaş Roman'a "Kişiler" in Anlatıdaki Konumu", *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Yıl: 1997, sy. 3. (102-109).

¹² Ahmed Heykel, *Tatavvuru'l-edebî'l-hadîs fi Mısır*, 6.b., Dâru'l-Me'ârif, Kahire, 1994, s. 25; Muhammed Hasen Abdullah, *el-Vâkı'yye*, s. 17-20; Kantemir, "Gerçekçilik", s. 139.

¹³ Ayyâd, *el-Mezâhibu'l-Edebîyye*, s. 120-121.

Bu çağırın yazarları daha çok hayat tecrübelerinden faydalanırlar. Olayları okuyucuya oldukları şekilde göstermeye gayret ederler. Toplumda meydana gelen basit olaylar dahi bütün ayrıntılarıyla eserde yer alır. Tasvir, gözlem ve kompozisyona büyük önem verilir. Gerçekçilere göre çevrenin insan üzerindeki etkisi çok büyüktür. Bu sebeple tarafsız dış tasvirler bu akımda önemli yer tutmaktadır.¹⁴

Gerçekçilik kavramı ve Batı Edebiyatı'nda ortaya çıkış süreci hakkında verilen bu kısa bilgilerden sonra bu akımın Arap Edebiyatı'nda dolayısıyla da Avvâd'ın eserlerinde nasıl bir karşılık bulduğuna değinmek faydalı olacaktır.

Arap coğrafyasında okur-yazar orta sınıfın ortaya çıkışı, okuyucu kitlesinin gittikçe artması, akılcılığın ön plana çıkması, günlük tekdüze yaşam ve edebiyattaki çağdaşlığa olan ilgi, kentsel yaşam standartlarının yaygınlaşması ve geleneksel sistemin dışında eğitim gören gurupların kendi zevk ve hayallerini dikte ettirme çabaları gibi etkenler gerçekçilik akımının ilk tohumlarının atılmasına zemin hazırlamıştır. Gerçekçiliğin ortaya çıkışı, kendisini daha önceki dönemin kabataslak adaptasyonları ve çeviri eserlerinden farklı kılmak için büyük çaba gösteren özgün edebî eserlerin ortaya konduğu döneme rastlamıştır. Sanatsal sıradanlık için bir mazeret ya da ruhsat olarak kullanılan bu edebî türün yeniliği, 1930'ların başlarına gelince artık geçerli bir bahane değildi. Öte yandan Arap gerçekçileri, batıdaki gerçekçi edebiyatçılar gibi, çağın zıtlıkları ile ilgili gittikçe büyüyen duyarlılıklarını ifade ederken, bunu dış gerçeğin radikal bir biçimde ifadesi şeklinde değil de gerçeğin ve idealin şiirsel iç sentezi olarak sunmaktadır. Sosyal ve tarihi dünyayı var olduğu şekliyle tarafsız bir biçimde göstermemekte aksine bu dünyayı bireyin deneyimleri ve anlayış biçimi ile sunmaktadır.¹⁵

Özellikle Arap edebiyatında gerçekçiliğin ilk yaygınlaştığı yıllarda Arap gerçekçileri ile batılılar arasındaki farklılıklarda zaman olgusunun önemli bir faktör olduğunu kabul etmek gerekmektedir. Zira klasisizm, romantizm ve gerçekçilik gibi büyük edebi akımlar Avrupa'da üç asırlık uzun bir dönem içerisinde doğma ve olgunlaşma evrelerini geçirmiştir. Ancak bu akımların Arap Edebiyatı'na yansması yarım asırdan daha uzun bir süre değildir. Bu açıdan düşünüldüğünde Avrupa'da bu akımların toplumların genel seviyesine ve zamanla ortaya çıkan farklı gelişmelere göre yavaş yavaş olgunlaştığı söylenebilirken aynı durumun Arap Edebiyatı için geçerli olmadığı da bir vakiadır. Netice olarak ithal edilen bu akımların ve yeniliklerin kısa sürede Arap Edebiyatına monte edilme gayreti farklı problemler doğurmuştur. Örneğin toplumun fikri seviyesi ve Arap coğrafyasındaki genel şartlar ile bu yenilikler arasında bir bağ kurmak başlangıçta güç olmuştur.¹⁶

¹⁴ Mendür, *el-Edeb ve mezâhibuhû*, s. 43-44; Kantemir, "Gerçekçilik", s. 140.

¹⁵ Hafez, "Modern Arap Kısa Öyküsü (II)", s. 42-43.

¹⁶ Mansûr İbrahim el-Hâzîmî, *el-Bahs ani'l-vâkı*, Riyad, 1984, s. 85.

Batı dünyası edebiyat alanında olgunluk evresini I. Dünya Savaşı sonrasında tamamlamıştır. Zira bu süreçte romantizm, realizm, sembolizm gibi birçok akım ortaya çıkmış ve bu akımların fikri geleneğine uygun olarak pek çok eser ortaya konmuştur. Ayrıca bu akımlar üç asra yayılan bir zaman içerisinde toplumun değerlerini temelden sarsan bazı olaylar ve gelişmeler neticesinde ortaya çıkmıştır. Ancak bu akımların Arap edebiyatında ortaya çıkış ve gelişme süreçlerine bakıldığında durumun farklı olduğu görülecektir. Zira batı edebiyatında uzun bir sürece yayılan bu gelişmeler Arap Edebiyatı'nda batı düşüncesinden etkilenmenin bir neticesi olarak kısa süre içerisinde tezahür etmiştir.¹⁷ Ancak Modern Arap Edebiyatı'nın tamamen yapay ve taklitçi bir edebiyat olduğunu söylemek de yanlış bir yargı olacaktır. Batı eserlerinin tercüme edilmesi ve matbaa gibi ilk olarak batıda ortaya çıkan yeniliklerin Arap âlemine girişiyle farklı topluluklarda oluşan edebi zevke kendi içerisinde karşılık vermeye çalışan bir edebiyattır. Bunu yaparken de yüzyıllar boyu süregelen geleneği tamamen silip atması beklenemezdi. Bunun bir sonucu olarak da Arap edebiyatçıları başlangıçta Batı'dan alınan klasisizm, romantizm ve gerçekçilik gibi akımlara sınıksız sarılmamışlar bunları kendi şartlarına göre şekillendirmişlerdir. Yani bir edebiyatçının eserlerinde bu akımlardan her birinin izini görmek mümkün olmuştur.¹⁸ Aynı şekilde devrim dönemi edebiyatlarında salt gerçekçilikten bahsetmek güçtür. Zira bu dönem edebiyatlarında romantizm de yer alır.¹⁹ Avvâd'ın ilk çıkan öykü kitabı olan es-Sabiyyu'l-A'rac başta olmak üzere er-Rağîf ve diğer eserlerinde de bu hususu görmek mümkündür. Zira yazar bir yandan gerçekleri ortaya koyarken diğer taraftan da ideallerini, duygularını, kendi düşüncelerini yansıtmaktadır. Bu bakımdan yazarın, eserlerine gerçekçi üslubu tamamen hâkim kılmasa da modern Arap Edebiyatı'nda romantizmden gerçekçiliğe geçiş sürecinde önemli bir isim olduğunu ifade etmemiz gerekmektedir.

3. AVVÂD'IN FİKİR DÜNYASININ BİR TEMELİ OLARAK ARAP MİLLİYETÇİLİĞİ

XVIII. yüzyıla kadar Osmanlı devletinde Arapların yoğun olarak yaşadığı bölgeler Avrupalıların sadece ticari açıdan ilgisini çekmiş ve Avrupalılar bu alanda yoğun faaliyetler yürütmüşlerdir. Ancak 1798 yılında Napolyon'un Mısır'ı işgaliyle bu durumda değişiklik olmuştur. Her ne kadar bu işgal çok uzun süre devam etmese de sonraki yıllarda meydana gelecek ekonomik ve sosyal çalkantılara neden olacak ve Avrupalıların Arap coğrafyasına doğrudan müdahalesini getirecek süreci de başlatmış olacaktır. XIX. Yüzyıla gelindiğinde uluslararası politikada henüz bir Arap problemi bulunmamaktadır. Arap coğrafyasında ikamet eden insanlardan bahsedilirken

¹⁷ Ayyâd, *el-Mezâhibu'l-edebiyye*, s. 19.

¹⁸ Ayyâd, *el-Mezâhibu'l-edebiyye*, s. 83.

¹⁹ Ayyâd, *el-Mezâhibu'l-edebiyye*, s. 120-121.

Arap yerine Müslüman ya da gayr-ı müslim ifadeleri kullanılmaktadır. Arap ifadesi daha çok çöllerde yaşayanları ya da bedevileri tanımlamaktadır.²⁰

Osmanlı Devleti XVIII ve XIX. Yüzyıllarda özellikle askeri alanda zayıflamıştır. Bu durum Ortadoğu'ya nüfuz etmek isteyen Batılı devletlerin iştahını kabartmış ve elde ettikleri imtiyazlar sayesinde bölgeye tedrici olarak yerleşme imkânı bulmuşlardır. Özellikle de XIX. Yüzyılın ikinci yarısında Batılı ülkeler Osmanlı toprakları üzerinde ekonomik, politik ve askeri alanlarda büyük bir rekabet sürecine girmiştir. Diğer taraftan batıda yaygınlaşan milliyetçilik fikirleri bu ülkelerin bir şekilde nüfuz edip kendi eğitim kurumlarını kurdukları bölgelerde kendini göstermeye başlamıştır. Bir yandan da Batıya gönderilen öğrenciler vasıtası ile milliyetçilik düşüncesinin Arap coğrafyasına ithal edilmesi süreci ortaya çıkmıştır. Bu durum Osmanlı Devleti sınırlarında yaşayan özellikle gayr-ı müslim tebaanın ayrılıkçı bir fikre sahip olmasına neden olmuştur. Bu fikir ilk ve güçlü olarak Balkanlarda zemin bulmuş ardından da Suriye, Lübnan ve Mısır'da taraftarlar kazanmıştır.²¹ XIX. Yüzyılın ilk yarısında Mısır'la birlikte Suriye ve Lübnan'ın idaresini yürüten İbrahim Paşa bu bölgelerde Fransız Cizvit Kilisesi, Amerikan ve İngiliz Protestan Kiliseleri'ne bağlı eğitim kurumlarının faaliyetlerine destek vermiştir.²² Amerikan Protestan Kilisesi'ne bağlı misyonerler ilk olarak 1820'lerde Beyrut'a gelmiş ve faaliyetlerine hızlı bir şekilde devam etmişlerdir. İngiliz-Suriye Misyonerlik Teşkilatı da Şam ve bazı önemli merkezlerde okullar açmış ve eğitim faaliyetlerini istedikleri tarzda bu okullarda yürütme imkânı bulmuşlardır. 1866'da Suriye Protestan Koleji'nin kurulmasıyla tüm bu faaliyetler önemli bir noktaya ulaşmıştır.²³

Batı desteği ile kurulan matbaalar vasıtasıyla XIX. yüzyılda hızlı bir şekilde kitap basımına başlanmıştır. Arap şehirlerinde kurulan çeşitli kurumlar yolu ile de Arapça'nın edebi bir dil olarak yeniden canlandırılması, eski parlak günlerine irca edilmesi gibi bir tez ortaya konmuştur. Ayrıca Batı dünyasında kaleme alınan eserlerin Arapça'ya tercüme edilmeye başlanması ile batı düşüncesinin Arap coğrafyasına girmesi sağlanmıştır. Sonuçta XIX. asrın ortalarında özellikle Suriye, Lübnan,

²⁰ H. Bayram Soy, "Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışından 1918'e Kadar", *Bilgi*, sy: 30, Kırkkale, 2004, s. 175.

²¹ Ömer Kürkçüoğlu, *Osmanlı Devletine Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi 1908-1918*, AÜSBF Yay. Ankara, 1982, 9-11; Sinan Marufoğlu, "İl. Meşrutiyet'ten Birinci Dünya Savaşı'na, Osmanlı Arap Vilayetlerinde Sömürgeci Avrupa Devletleri'nin Siyasi Faaliyetleri", *History Studies*, c: 4, sy: 3, 2012, s. 95; Hüsnü Ezber Bodur, "Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Kaynakları", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy: 8, Erzurum, 1988, s. 239; Soy, "Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışından 1918'e Kadar", s. 174. En azından I. Dünya savaşına kadar Arap coğrafyasında yaşayan Müslüman tebaa nezdinde Osmanlı Devleti'nin olumlu bir imaja sahip olduğu ile ilgili olarak bk. Fidan, İbrahim, "Trablusgarp Savaşı'nın Arap Şiirindeki Yansıması ve İbrahim el-Üskübî'nin Nasıha li-Âli Osmân isimli Şiiri Üzerine Bir İçerik İncelemesi", *İttihatçılar ve İttihatçılık Sempozyumu Bildiriler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015, c. 2, s. 253-262.

²² Salih Tuğ, *İslam Ülkelerinde Anayasa Hareketleri*, İrfan Yayınevi, İstanbul, 1969, s. 25; er-Rükî, Âyid b. Hazzâm, *Hurûbu'l-Balkân ve'l-haraketu'l-Arabiyye fi'l-meşriki'l-Arabiyyi'l-'Usmâni*, Ma'hedu buhûsi'l-'ilmiyye, Mekke, 1996, s. 32-33; Soy, "Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışından 1918'e Kadar", s. 175-178.

²³ Soy, "Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışından 1918'e Kadar", s. 179.

Mısır ve Filistin bölgelerinde yaşayan gayr-ı müslim Arap gençler arasında bu düşünce tarzı yayılmış ve tüm bu kurumlar gençlerin kendi kültürlerini öğrendikleri merkezler haline almaya başlamıştır.²⁴ Bu merkezlerde yürütülen eğitim faaliyetleri küçük ama etkili Hıristiyan gruplar ortaya çıkarmış ve Arapların "Nahda" diye isimlendirdikleri bir hareket doğurmuştur. Bu hareket daha çok dil ve edebiyat alanında kendini göstermiştir. Ayrıca Hıristiyan Araplar batılı davranış biçimlerini çabucak benimsemiştir. Laik bir niteliğe sahip bu Arap milliyetçiliği İslam'ı Arap kültürel mirasının bir cüzü olarak görmüş, batı düşüncesinin etkisiyle seküler temellere dayalı bir Arap toplumu inşasını hedeflemiştir. Ancak İslam, sosyal değerleri, davranış biçimlerini, toplumsal teşkilatlanma şekillerini kapsayan bir yapıya sahip olup kültürün temelini oluşturduğundan, böylesine köklü bir temeli yok saymak sonraki yıllarda sağlıksız neticeler ortaya çıkarmıştır.²⁵

Meydana gelen bu gelişmelerden anlaşılmaktadır ki Arap coğrafyasında teşekkül eden batılı tarzdaki yapılar ve bunların ortaya koyduğu ürünler yeni Arap nesline bir şekilde Arap milliyetçiliği düşüncesini aşlamaya gayret etmiştir. Bir taraftan da sistematik bir biçimde Osmanlı Devleti'ne ve Türklere karşı düşmanlık hislerini körükleme gayesi güdülmüştür.²⁶

XX. yüzyıla gelindiğinde gerek Arap coğrafyasında gerek de farklı Avrupa kentlerinde kurulan dernekler, yayımlanan dergi ve kitaplar vasıtasıyla Arap milliyetçiliği iyiden iyiye savunulmuş, ayrılık istekleri açıktan zikredilmiş, Türklere ve Osmanlı Devleti'ne karşı düşmanlık duygusu pekiştirilmeye gayret edilmiştir. Bu süreçte İngiltere, Fransa ve İtalya gibi sömürgeci ülkeler Arap coğrafyasında yer alan bölgelerin sosyal ve siyasi yapılarına göre farklı yöntemler kullanmışlar, bu uğurda çok sayıda yerli ve yabancı casuslar bile kullanmışlardır.²⁷ Elbette bu faaliyetlerin başını Hıristiyan Arap grupları çekmekteydi. Böylece I. Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı Devleti içerisinde Balkanlarla birlikte milliyetçi duyguların derinden hissedildiği ikinci bir kaynak doğmuş oluyordu. Diğer yandan Hıristiyan Araplar tarafından ortaya atılan fikirler zamanla kimi Müslüman Araplar tarafından da kabul görmeye başlamıştı. Müslümanlar arasında bu düşüncenin yayılmasında batı ile kurulan yoğun temasların büyük etkisi vardır. Zira Avrupa'da bulunan bazı Mısırlılar "anavatan" ve "millet" gibi kavramları öğrenmişler ve bu fikirleri kendi ülkelerinde yaymışlardır.²⁸ Ancak onların, düşüncelerini oturttukları zemin Hıristiyan Araplardan farklı bir karakter arz

²⁴ Marufoğlu, "II. Meşrutiyet'ten Birinci Dünya Savaşı'na, Osmanlı Arap Vilayetlerinde Sömürgeci Avrupa Devletleri'nin Siyasi Faaliyetleri", s. 95.

²⁵ Bodur, "Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Kaynakları", s. 240.

²⁶ Marufoğlu, "II. Meşrutiyet'ten Birinci Dünya Savaşı'na, Osmanlı Arap Vilayetlerinde Sömürgeci Avrupa Devletleri'nin Siyasi Faaliyetleri", s. 98.

²⁷ er-Rûkî, *Hurûbu'l-Balkân*, s. 33-38; Riyad N. El-Reyyis, *Osmanlı'nın Çöküş Döneminde Arap Casusları*, Çev: D. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul, 2006, s. 28; Marufoğlu, "II. Meşrutiyet'ten Birinci Dünya Savaşı'na, Osmanlı Arap Vilayetlerinde Sömürgeci Avrupa Devletleri'nin Siyasi Faaliyetleri", s. 97.

²⁸ Marufoğlu, "II. Meşrutiyet'ten Birinci Dünya Savaşı'na, Osmanlı Arap Vilayetlerinde Sömürgeci Avrupa Devletleri'nin Siyasi Faaliyetleri", s. 97; Soy, "Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışından 1918'e Kadar", s. 177;

etmekteydi. Zira batı dünyasının siyasi, ekonomik ve kültürel alanda Arap coğrafyasına müdahalesi ve orayı kendi arzularına göre şekillendirme hedeflerine bir tepki hareketi olarak kendilerini göstermekteydiler. Bunun yanı sıra İslami yapının giderek erozyona uğradığını ve her alanda yapılması gerekli köklü reformlarla İslam dünyasına yeniden canlılık kazandırma tezi ile hareket etmekteydiler.²⁹ Mısır bu düşünce hareketinin merkezi konumunda olsa da diğer bölgelerde de taraftarları vardı. Bu düşünce yapısının en önemli temsilcileri olarak da Cemaleddin Afgâni (1839-1897), Muhammed Abduh (1849-1905) ve Reşid Rıza (1865-1935) ön plana çıkmaktaydı. Abdurrahman el-Kevâkibî (1854-1902) de yazılarında Arap milliyetçiliği temayüllerini açıkça ortaya koyan ilk kişi olması yönüyle bu düşünce yapısı adına önemli bir şahsiyettir.³⁰ Sonuç olarak bu düşüncenin, Arap milliyetçiliğini İslami tezlerle birlikte ortaya koyduğu ve batının Arap coğrafyasına müdahalesine karşı tepki koymasıyla da İslamcılıkla bir nevi müttefik olduğu görülmektedir.

Netice olarak özellikle 1850 ve 1860'larda birtakım Arap düşünürler tarafından başlatılan kampanyalar daha çok dil ve edebiyat alanında kalmıştır. Ancak genel bir Arap milliyetçiliği fikrinin zihinlerde oluşmasına imkân vermiştir. I. Dünya Savaşı'na kadar olan süreçte de ortaya çıkan yayın organları, cemiyetler ve eğitim kurumlarında genel olarak Arapların Osmanlı'dan ayrılması ve bağımsız büyük bir Arap devleti kurulması fikrinin savunulduğu görülmektedir. Ancak II. Dünya Savaşı'na kadar olan sonraki yıllarda bu sefer de Fransızlarla mücadeleye girişecekleri farklı bir süreç başlayacaktır. Zira 1920 yılında Suriye Fransız manda yönetimi altına girmiş ve bağımsız bir devlet kurma hayalleri boşa çıkmıştır. Bu bağlamda yine birçok cemiyetler kurulmuştur. Ancak Arap milliyetçilerinin tamamının aynı amaç etrafında toplandığını söylemek güçtür. Kendi aralarında -özellikle dini faktörler sebebiyle- bir birlik sağlayamadıkları için de net bir başarı elde edememişlerdir.³¹ Diğer taraftan edebi alanda tüm bu faaliyetlerin izlerini açıkça görmek mümkündür. Avvâd'ın er-Rağîf adlı romanında da bu sonucu destekler mahiyette pek çok ifadeye rastlanmaktadır. Örneğin Emevî dönemine olan özlem ve hilâfetin yeniden Araplara dönmesi arzusunu ortaya koyma noktasında romanın önemli karakterleri Sami ve Kamil arasında geçen şu konuşma dikkat çekicidir:

- *Belki de biz Türklere karşı cihat ilan ettik.*
- *Türkler de bize karşı cihat ilan etti. Peki, acaba hangi cihat daha doğrudur?*

Yaşar Demir, Kenan Şen, "Doğuş Dönemi İtibariyle Türk-Arap Milliyetçiliği: İşbirliğinden Çatışmaya", *Akademik Ortadoğu*, Cilt:5, Sayı:2, 2011, s. 110.

²⁹ Soy, "Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışından 1918'e Kadar", s. 178; Demir, "Doğuş Dönemi İtibariyle Türk-Arap Milliyetçiliği: İşbirliğinden Çatışmaya", s. 111-112.

³⁰ Bodur, "Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Kaynakları", s. 242-245; Soy, "Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışından 1918'e Kadar", s. 176.

³¹ Demir, "Doğuş Dönemi İtibariyle Türk-Arap Milliyetçiliği: İşbirliğinden Çatışmaya", s. 110.

- Biz Peygamber'in ümmetiyiz.
- Fakat onlar bizi tekfir etti.
- Yalan söylediler. Asıl kâfir olan onlardır. Hilafetin Araplara dönmesi gerekir. Araplar üstün gelecek ve ilk yaşantılarına döneceklerdir...³²

Görüldüğü üzere kullanılan ifadelerde mesele düşmanlığın da ötesine taşınmış ve Türkler kâfir olmakla bile suçlanmış, ümmet olma vasfı sadece Araplara has olarak gösterilmiştir. Bu ifadeleri kullanan Avvâd sonraki bir bölümde Arap milliyetçiliğinin doğuşu ve I. Dünya Savaşı esnasında mücadelelerinin amaç ve felsefesi ile ilgili olarak şu sözlere yer verir:

"...Asla. Araplar ile Türkler arasında dini bir savaş yoktur. Türklerin de Arapların da çoğunluğu Müslümandır. Mesele Müslüman olan ya da olmayan meselesi değildir. Asıl mesele Arapların özgürlüklerini yeniden kazanmak için Türkleri öldürmesi, Türklerin ise hâkimiyetlerini sürdürme adına Arapları öldürmesidir. Bugün gerçek bir Arap milliyetçiliği doğmuştur. Bu milliyetçiliğin anası da bu devrimdir ki ben Hristiyan bir Arap olarak bu yolda siz Müslüman Arapların yanında yürürüm. Öyleyse ülkemiz adına ortak düşmanımız olan Türklerle savaşalım. Muhammed'e tabi olsan da şeytana tabi olsan da fark etmez..."³³

Bu ifadeler, açıkça görüldüğü gibi Osmanlı'nın, ayrılık fikirlerinin başladığı dönemlerde ısrarla üzerinde durduğu ümmetçilik fikrini yıkmaya yöneliktir. Yukarıda işaret edildiği gibi bir yandan Osmanlı'ya karşı düşmanlık körüklenmekte bir yandan da bağımsız bir devlet kurma idealleri dile getirilmektedir. Müslüman Araplar olmadan bu işin olamayacağını bilen Hristiyan Arapların hangi üslupları kullanarak onları yanlarına çekmek istediklerini göstermesi açısından da bu cümleler dikkat çekicidir. Avvâd'ın önemli eserlerini 1934-1936 yılları arasında kaleme aldığı dikkate alınırsa I. Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde ve sonrasında Arap coğrafyasında yayılan kültürel, siyasi ve edebi akımlardan bağımsız olması düşünülemez. er-Rağîf adlı romanında ortaya koyduğu tabloların da bu bağlamda düşünülmesi, Türkler ve Osmanlı ile ilgili ortaya koyduğu imajların yine bu çerçevede değerlendirilmesi daha sağlıklı olacaktır.

4. ROMANIN KONUSU VE ÖZETİ

Romanda bahsedilen olaylar 1914-1918 yılları arasında I. Dünya savaşı esnasında geçmektedir. Genel olarak üç ana konunun işlendiği görülmektedir. Açlık ve sefalet, zulüm ve Arapların vermiş oldukları özgürlük mücadelesi. Romanın iç kapağında yer alan "İnsan sadece ekmele yaşamaz" ibaresi aslında yazarın romanında bizlere neler aktaracağı hususunda ipucu vermektedir. Roman giriş bölümü ve

³² Avvâd, er-Rağîf, s. 206.

³³ Avvâd, er-Rağîf, s. 207.

Turbe (Toprak), Bizâr (Tohumlar), Ğays (Yağmur), Senabil (Başaklar) ve Hasat isimli beş ana bölüm olarak kurgulanmıştır.

Giriş: Romanın giriş bölümünde yazar küçükken Türk askerlerine bakışıyla, büyüdükten sonraki bakışı arasındaki farkı ortaya koymaktadır. Zira küçükken evlerinin önünden geçen Türk askerlerini heyecan içerisinde izlemesinden ve onları alkışlamasından bahsederken ileriki zamanlarda Türk askerlerini en büyük düşman olarak görecektir.

Yazara göre 1860 olayları sonrasında Lübnan artık eski Lübnan değildir. Ayrıca Lübnan, Avrupa'nın "Hasta Adam" olarak isimlendirdiği Osmanlı'dan özellikle askeri alanda elde ettiği imtiyazlar neticesinde yüzünü batıya çevirmiştir. Bu bilgilerin yanı sıra yazar giriş bölümünde Osmanlı Devleti'nin Lübnan'a egemen olduğu süre içerisinde zalimane bir tavır içerisinde olduğunu iddia etmektedir. İşte tüm bunlar kültürlü ve eğitilmiş Arapları harekete geçirmiş ve özgürlükleri için büyük bir mücadeleye girmişlerdir. Bu takdimden sonra yazar *Turbe* adlı bölümde olayları aktarmaya başlamıştır.

Turbe (Toprak): Bu bölümde genel olarak karakterler tanıtılır. Arapların zihninde var olduğu iddia edilen hayallerden bahsedilir. Çekilen sıkıntılar dile getirilir. Devrimin ilk kıvılcımlarının ortaya çıkışı dile getirilir.

Olaylar Sakiyetü'l-Misk adlı bir yerde başlar. Sakiyetü'l-Misk savaştan önce insanların yerel kaynaklarıyla hayatlarını idame ettirdiği özellikle de ipekböcekçiliği ve üzüm yetiştiriciliğine bağlı bir kasabadır. Verde Kessar adında bir kadın bu kasabada bir dükkân işletir. Daha çok askerlerin gelip gittiği içki içtikleri ve karınlarını doyurdıkları küçük bir dükkân... Verde Amerika'ya göç etmiş birinin kızıdır. Said isimli kocası ilk eşini kaybedince Verde onunla Amerika'da evlenir. Amerika'da atölyelerde çalışır ve özgüven kazanır. Daha sonra Sakiyetü'l-Misk'e dönerler. Sonraki zamanlarda kocası Said ve kayınvalidesi peşi sıra ölür. Ziyne ve Tâm adında iki çocuğuyla Ebu Said'le yani kocasının babasıyla birlikte yaşamaya başlarlar. Bu kasabada eskiden kadınların dükkân işletmesi alışıldık bir şey değildir. Dolayısıyla Verde'nin ticaretle uğraşması bir yeniliktir. Bunda Amerika'da kalması ve oranın kültürünü görmesi önemli bir etkidir. Bununla birlikte Osmanlı toplumunda kadınların çalışmasına izin verilmediği gibi bir algıdan da bahseder.³⁴ Verde çocuklarına eziyet eden, ticaret konusunda ilerlemek için her şeyi yapabilen, Türk askerleri ile iyi geçinmeye ve onları memnun etmeye uğraşan bir kadındır. Ama ilerleyen zamanlarda Türkler tarafından hapse atılacak ve orada kaldığı süre içerisinde aklını kaybedecektir. Bu bölümde genel hatlarıyla tanıtımı yapılan karakterler şunlardır:

Ebu Said: Verde'den çok hoşlanmayan ama torunlarını çok seven dedeleridir. Tek isteği torunlarının mutlu olmasıdır.

³⁴ Avvâd, *er-Rağîf*, s. 23.

Ziyne: Verde'nin üvey kızıdır. Ziyne evin geçimine yardım eden bir yandan da annesinin eziyetlerine katlanan genç bir kızdır. Romanının ana kahramanlarından biri olan ve romanda özgürlük mücadelesinin sembol isimlerinden biri olan Sami Asım'a âşıktır. Ziyne de ilerleyen zamanlarda bu mücadelenin içerisinde yerini almıştır.

Tâm: Verde'nin öz oğludur. Romanın küçük kahramanıdır. Annesinin eziyetlerinden o da nasibini almıştır. Romanda bir Türk subayı olan Rasim Bey'le yakın olduğu anlatılmaktadır. Bu Türklerin gulamperest oldukları algısını uyandırmak içindir. Yaşı küçük olmasına rağmen zamanla gerçekleri görür ve subayların gerçek niyetlerini anlar.

Sami Asım: Eğitilmiş, şiir yazar bir Arap olup romanın ana kahramanlarından biridir. Özgürlük mücadelesinin sembol ismidir. Ziyne'ye âşıktır. Türk askerlerinden kaçmak için Sakiyetül'l-Misk'in dışında bir mağarada saklanır. Zaman zaman Ziyne ile burada buluşurlar ve mağara devrim planlarının yapıldığı yer olur. Türk askerleri onu yakalar ve sonrasında hapiste işkencelere maruz kalır. Ama kaçmayı başarır. Ziyne onu öldü zannettiği halde mücadeleye devam eder. Ve sonunda başarıya ulaşır.

Halil Mualla: Bir Arap olmasına rağmen Türklerin casusudur. Güzel giyinmesi ile dikkat çekmekte ve sahip olduğu hayat standardı ile açlık çeken Araplardan farklı bir konuma sahiptir.

Kamil Efendi: Bir Arap'tır. Ama zorunlu olarak Türk ordusuna alınmıştır. Romanın sonlarında Sami Asım onu öldürmek üzereyken tanır. Sonrasında Kamil Efendi saf değiştirir.

Rasim Bey: Bir Türk subayıdır. Eğlence, kadın ve içki düşkünü olarak gösterilmiştir. Ölümü Ziyne'nin elinden olur.

Bizâr (Tohumlar): Sami Asım yakalanıp mahkemeye çıkarılır. Bu süreçte yargıda ve yönetimde görülen bozukluklar anlatılır. Zulüm, haksızlık ve benzeri durumların varlığı iddia edilir. İdamlar ve Cemal Paşa'nın onayladığı idam kararları söz konusu edilir. Bu bölümün sonunda Sami Asım'ın idam edildiği haberi memleketine gider ve herkes onu öldü bilir. Bu bölümde romana Türk ordusunda bir soruşturma görevlisi olan Rüştü Bey dâhil olur. Rasim Bey gibi Rüştü Bey de içki ve eğlenceye düşkün biri olarak tasvir edilir.

Ğays (Yağmur): Rasim Bey Ziyne'yi sorgular. Ona Sami'yi ve kaldığı hapis hane'nin gardiyan başı Şefik el-Alayini'yi sorar. Bir yandan da Ziyne'ye ilgisi olduğu anlaşılır. Daha sonra Ziyne'nin Rasim Bey'i öldürmesi ve direniş hareketine katılması gibi farklı olaylardan bahsedilir. Bununla birlikte Arap coğrafyasında değişik bölgelerde de isyanlar başlar. Araplar arasında kimi zaman istenmeyen tiplere yer veren yazar

zengin bir Arap olan ve fakir fukaranın mallarını ellerinden alan, onlara zulmeden biri olarak İbrahim Bey adında bir Arap'ı roman karakterleri arasına dâhil eder.

Senabil (Başaklar): Mücadelenin artık meyvelerini verdiği bölümdür. Arapların Türklerden üstün olduğu fikri işlenir. Arap milliyetçiliği farklı yönleriyle methodilir ve yeni bir Emevî Devleti hayalleri kurulur.

Hasat: Türk askerlerinin Arap topraklarından çekilmesi anlatılır.

5. ROMANDAKİ TÜRK İMAJI

5.1. Türk Askeri

Romanın genelinde Osmanlı askerleri ile ilgili olarak üç farklı olumsuz imajın ortaya konulduğu dikkat çekmektedir.

İlk olarak yiyecek ekmeği, içecek suyu, giyecek elbisesi olmayan yani tam anlamıyla sefalet içerisinde bir asker tasviri yapılır ki bu durumda olanlar ordudaki rütbesiz askerlerdir.

“Askerler yolda ilerliyordlardı. Omuzlarındaki tüfekler ve sırtlarındaki yüklerle eğilip bükülüyorlardı. Bazıları eski ve parçalanmış çizmeler giyse de çoğu yalınayaktı ve ayakları çamura gömülüyordu.”³⁵

Bu ifadelerde yazarın gözüyle askerlerin kılık kıyafetleri ve bitap durumda oldukları ortaya konmaktadır. Yine askerlerin yiyecek ekme bulamadıklarını iki somun ekme için silahlarından ve giyeceklerinden feragat ettiklerini belirtmek adına romandaki şu ifadeler oldukça dikkat çekicidir:

“Başımı yayalardan atlılara doğru çevirdim. Kız kardeşimin omuzunda kaybolana dek, birini izledim. Onu itsem de bunu hissetmedi. Bunun üzerine bir diğer askere döndüm. Sonunda cılız ve topal katırlarla açlık ve susuzluktan telef olmuş askerler kaldı. İçlerinden biri yüz üstü yere düştü. Dul olan bir bayan komşu yetişip onu eve aldı. Başına ne geldi anlamadım. Ama ertesi gün kadınların Ümmü Hanâ'nın onun tüfeğini ve elbisesini 2 somun ekme ve bir tabak mercimek karşılığında satın aldığını aralarında konuşurken işittim.”³⁶

Yazar; askerlerin bir taraftan açlık, susuzluk ve maddi imkânsızlıklarla mücadele ederken diğer taraftan da Lübnan'ın sahip olduğu zorlu doğal şartlarla da uğraştığını hatta pek çok askerinin bu nedenle hayatını kaybettiğini de ifade etmektedir:

“...Türk ordusu 1914 yılında küçük vatanım Lübnan'a girmiş, güzel kasabama ulaşmış. İstanbul ve başka şehirlerde yayınlanan bildiriler dışında bir fatih edasıyla oraya girememişler. Komutanları Lübnanlıların kendilerine karşı ayaklanmasından korkmuşlar ve farklı hesaplar yapmışlar. Çünkü önceki zamanlarda kahramanlıkları ve kişilikleri ile meşhurlardı. Ayrıca sarp yüksek ve gururlu dağlara sahiptiler. Akın devam etti. Önünde

³⁵ Avvâd, *er-Rağîf*, s. 7.

³⁶ Avvâd, *er-Rağîf*, s. 7.

sadece fırtınalar ve karlar durdu ve bir grubu yok etti. Diğer bir grubu ise açıklık yok etti..."³⁷

Buraya kadar zikredilen örneklerde orduda yer alan askerlerin yiyecek-içecek sıkıntısı çektiği, maddi imkânsızlıklar içinde olduğu bunun yanı sıra bir de zorlu tabiat şartlarıyla mücadeleye içerisinde olduğu vurgulanmaktadır. Türk askeri ile ilgili olarak ikinci bir imaj daha ortaya konmaktadır ki bu da birincinin tam tersidir. Zira bu grupta anlatılan askerlerin zenginlikleri ön plana çıkarılmaktadır. Bunlar orduda görev yapan subaylardır. Şu ifadeler bu durumu ortaya koymaktadır:

"Parlak apolet sahipleri ve onların tınlayan mecidiyeleri olmasa Verde açlıktan ölürdü."³⁸

Diğer taraftan yazar bu paranın meşru yollardan kazanılmadığını ifade etmek adına bu subayların sahip olduğu parayı kara para olarak nitelendirmektedir. Romanın küçük kahramanlarından Tâ'm ve dedesi arasında geçen şu konuşma buna bir örnektir:

Tâ'm Rasim Bey'den bir beşlik alır ve dedesi Ebû Saîd'in yanına gelir. Aralarında şu konuşma geçer:

- Peki, sen dede, bana beşlik vermeyecek misin?

- Tabiki vereceğim.

- Ver.

- İleriki zamanlarda vereceğim dedeciğim.

- Şimdi ver.

- Elindeki yetmiyor mu?

- Neden bana sadece metelik veriyorsun?

- Metelik tatlı dedeciğim. Beyaz ve parlak... Görmüyor musun beşliği: Siyah ve kirlî.³⁹

Romanda üçüncü olarak Türk askerinin eğitim durumuyla ilgili bir imaj ortaya konmaktadır. Yazar bu hususta da karamsar hatta biraz da alaycı diyebileceğimiz bir üslupla şu satırları kaleme almıştır:

"Verde, askerın anlamadığı ve maalesef asla güzel konuşamayacağı İngilizce ile karşılık verdi."⁴⁰

5.2. Romanda Öne Çıkarılan Türk Karakterler ve Özellikleri

Avvâd eserinde üç Türk karakteri ön plana çıkarmaktadır. Bunlardan ilki dönemin önemli simalarından olan, 1913 yılında Bâb-ı Âlî baskınıyla darbe gerçekleştiren İttihat ve Terakî Cemiyeti'nin de üç liderinden biri kabul edilen Cemal Paşa'dır.

³⁷ Avvâd, *er-Rağîf*, s. 8.

³⁸ Avvâd, *er-Rağîf*, s. 13.

³⁹ Avvâd, *er-Rağîf*, s. 20.

⁴⁰ Avvâd, *er-Rağîf*, s. 22.

Avvâd'ın ifade ettiğine göre Lübnan'da Araplar bağımsızlık mücadelesi verirken Cemal Paşa pek çok gencin idam kararını imzalamıştır.⁴¹

Romanda dikkat çeken ikinci karakter orduda subay olarak görev yapan Rasim Bey'dir. Bu karakterle ilgili olarak da olumsuz özellikler ön plana çıkarılmıştır.

“Elli yaşını geçmiş, uzun boylu, bir sütun gibi katı, avuç içi kadar bıyığı olan, kıvrılmış kaşlara sahip, biri diğerinden düşük omuzlu, korkutucu bir sese sahip mahmuzlu çizmeler giyen bir adamdır. Bölgeyi işgal eden askerlerin komutanıdır. Sadece askerler değil halk da onun emirlerine kesin itaat ederdi.”

Şeklinde tarif edilen Rasim Bey evinin balkonunda nargile içmeyi seven,⁴² yaptığı soruşturmalarda mahkûmlara en acımasız işkenceleri yapan biridir.⁴³ Bunun yanı sıra romanda Rasim Bey'in ağzından *“İçki insanın hayatıdır. Bir günde bunun gibi iki şişe içmezsem o gün ömrümden değildir”*⁴⁴ ifadeleri aktarılarak onun ne denli içki düşkünü biri olduğu anlatılmıştır. Ayrıca yine orduda subay olarak görev yapan başka bir isim olan Rüştü Bey'in de her akşam içki içmeden yapamayan biri olduğu ifade edilir.⁴⁵

5.3. Genel Olarak Osmanlı Devleti ve Türk Algısı

Avvâd romanın genelinde Osmanlı Devleti ve Türklerle ilgili olarak “zulüm” ifadesini ön plana çıkarmaktadır. Aslına bakılırsa bu dönemde ve hatta 19. Yüzyılın sonlarından itibaren edebiyat alanında yazılan pek çok eserde Osmanlı döneminin Araplar açısından her alanda çöküşten ibaret olduğu, Türklerin zalim olduğu gibi pek çok acımasız ve tarihsel gerçeklere uymayan ifadelere rastlamak mümkündür. Örneğin şu ibarelerde her türlü zulmün işlendiği ifade edilmektedir:

*“...Birinci Dünya Savaşı patlak verip Türkiye Lübnan'ın imtiyazlarını ihlal edince artık vatandaşlarını kaybetti. Despotizme yenik düştü. Yapmadığı zulüm işlemediği haram kalmadı...”*⁴⁶

Başka bir cümlede ise Arap coğrafyasına Osmanlı'nın hâkim olduğu dönemin dört yüz yıllık bir uyku döneminden ibaret olduğu *“Dört yüz yılı uyuyarak geçirdim”*⁴⁷ şeklinde belirtilmektedir.

Türk ordusunda çavuş olan Kamil Efendi ile Tâ'm arasındaki bir diyalogta yine Türklerin zalim olduğu, Hicaz'da baş gösteren isyan sonucunda Türklerin mağlup olacakları ve hatta kimi Arapların zorla orduya dahil edildiklerine dair ifadeler dikkat çekmektedir:

⁴¹ Avvâd, *er-Rağîf*, s. 9.

⁴² Avvâd, *er-Rağîf*, s. 53.

⁴³ Avvâd, *er-Rağîf*, s. 69.

⁴⁴ Avvâd, *er-Rağîf*, s. 132.

⁴⁵ Avvâd, *er-Rağîf*, s. 97.

⁴⁶ Avvâd, *er-Rağîf*, s. 9.

⁴⁷ Avvâd, *er-Rağîf*, s. 102.

- Uzak, çok uzak çöllerde Yüce Peygamber dünyaya geldi. Ufukta göz alabildiğine uzanan, güneşin kavurduğu, sonsuz kumların olduğu o ovada Türklere karşı bir devrim başladı.
- Peki, kim kazanacak?
- Zafer Allah'ın elindedir. Onu dilediğine bahşeder... Araplar kazanacaktır, Tâ'm!
- Açlık bitecek, değil mi?
- İnşallah, Tâ'm.
- Allah zalim Türkleri sevmez.
- Bu yüzden Araplar kazanacaktır, dedim sana. Fakat ben Araplarla birlikte olamayacağım Tâ'm.
- Kiminle birlikte olacaksın öyleyse?
- Ben devletin ordusunda çavuşum. Türklerle birlikte savaşmaya mecburum.⁴⁸

Osmanlı Devleti'ne yöneltilen suçlamalardan biri de Arapların özgürlüklerini ellerinden aldığı iddiasıdır:

"İbrahim Bey ve onun gibi zenginler, insanların ekmeklerini gasb ediyorlar. Ekmeklerini ve özgürlüklerini... İnsan bu ikisi olmadan yaşayabilir mi?!"⁴⁹

Türklere karşı yöneltilen eleştiriler ve olumsuz yargıların yanı sıra Türk askerlerin bölgenin ticaretinin ilerlemesine katkı sağladığı da anlatılmaktadır. Gerçi bu yargı her ne kadar olumlu bir durum gibi görünse de kanaatimizce yazar Türk askerlerinin zengin, Arap halkının ise fakir olduğunu anlatmakta ve üstü kapalı bir eleştiri yapmaktadır:

"Verde savaşın başlangıcından itibaren bölgeyi işgal eden Türk askerleri sayesinde ticaretini ilerletti. Dükkânı onların toplanma yeri oldu."⁵⁰

Yazarın bazı ifadelerinden Türklerle ilgili kimi olumsuz yargıların aslında savaş hali sebebiyle askerlere karşı olduğu Türk ordusunda görev yapan Arapların da aynı kefeye konulduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Ziyne ve dedesi Ebû Saîd arasında Türk ordusunda görevli bir Arap asker olan Kamil Efendi hakkında şöyle bir diyalog geçmektedir:

- Kamil Efendi iyi bir adamdır dede.

- Evet, iyidir ve o Arap'tır. Fakat ben onun elbisesinden korkuyorum. Asker değil mi o? Askere güvenilmez kızım!⁵¹

⁴⁸ Avvâd, *er-Rağîf*, s. 155.

⁴⁹ Avvâd, *er-Rağîf*, s. 179.

⁵⁰ Avvâd, *er-Rağîf*, s. 26.

⁵¹ Avvâd, *er-Rağîf*, s. 29.

Yine Halil Mualla ve Tâ'm arasında geçen bir diyalogta askerlerin kendilerinden korkulan kişiler olduğu vurgulanmaktadır:

- Rasim Bey'in yanına gidiyorum.

- Rasim Bey! Subay Rasim Bey! Tak tak ses çıkaran çizmelerinden korkmuyor musun?⁵²

Sami Asım ile hapisanede tanıştığı ve daha sonra birlikte kaçıp beraber savaştıkları Hanna Dehhân arasında geçen bir konuşmada Türklerin farklı inançlara saygılı olmadığı, sanata hoş bakmadığı ve kendilerine karşı herhangi bir olumsuz eleştiriyi anında cezalandırdıkları imajı oluşturulmaktadır:

*"Hanna Dehhan ona kendisinin ve diğer mahkûmların hikâyesini anlatmaya başladı: Onun suçu, evinde Napolyon'a ait bir resmin bulunmasıydı. Bir başkasının suçu Amerika'daki arkadaşından gelen bir kitapta Türklerin hoşlanmayacağı şeyler yazıyor olmasıydı. Üçüncü bir kişinin suçu ise sultana hakaret etmesiydi..."*⁵³

Avvâd Türk askerini karalama adına kimi zaman da kadınlara düşkün olduklarını ileri sürmektedir:

*Yaşlı bir kadın Ziyne'ye şöyle der: "Senin gibi genç bir kız Rüştü Bey'le nasıl görüşür? Gidersen de bu elbiselerin yerine başka elbiseler giy."*⁵⁴

Yazar Osmanlı toplumunda hırsızlık ve dolandırıcılığın yaygın olduğunu konusunu da eserinde işlemiştir:

*"Dolandırıcılara dikkat et. İçeri gir. Haram yiyiciler çok fazla."*⁵⁵

5.4. Osmanlı Devlet Kuruluşları

Avvâd romanda bazı devlet kuruluşları ile ilgili olarak da bilgi vermektedir. Bunlardan biri yargı işlerinin icra edildiği örfi divandır. Romanın bir bölümünde İstanbul'da bulunan örfi divanın dıştan görünüşünü şu şekilde tasvir etmektedir:

*"Birbirine yakın iki büyük bina. Her birinin kapısında süngülü tüfekler taşıyan nöbetçiler. Her iki binanın da caddeyle ortak bir avlusu var. Bu avlu da siyah ve beyaz elbiseli, parlak düğmeli subaylar bulunmakta. Bu subaylar halkalar kurmuşlar ve yüksek sesle konuşuyorlar..."*⁵⁶

Başka bir bölümde ise örfi divanda işlerin rüşvete dayandığına dair iddialar yer almaktadır.⁵⁷

Avvâd romanda dönemin hapisaneleriyle ilgili olarak da tasvirler ortaya koymuştur. Örneğin bir hapisane hücrelerinde neler bulunduğunu şu sözlerle tasvir etmiştir:

⁵² Avvâd, *er-Rağîf*, s. 37.

⁵³ Avvâd, *er-Rağîf*, s. 68.

⁵⁴ Avvâd, *er-Rağîf*, s. 71.

⁵⁵ Avvâd, *er-Rağîf*, s. 72.

⁵⁶ Avvâd, *er-Rağîf*, s. 71.

⁵⁷ Avvâd, *er-Rağîf*, s. 74.

"...Bu hücre durumu daha da kötüleştirmişti. İçerisinde dünyalık adına hasır, çöpler ve parçalanmış bir ihramdan başka bir şey bulunmayan bir oda burası. Rutubet duvarlarına nahos şekiller çizmiş ve küf her yere küf yayılmakta. Tavanda bulunan ve örümceklerin ağ yaptığı küçük pencere-nin dışında başka bir yerden ışık almadığı için kapkaranlık..."⁵⁸

SONUÇ

Tevfik Yusuf Avvâd 1911 yılında Lübnan'da dünyaya gelmiş ve I. Dünya Savaşı'nın tüm dünyada etkisini hissettirdiği bir zaman diliminde çocukluk günlerini yaşamıştır. *es-Sabiyyu'l-A'rac*, *Kamîsu's-Sûf*, *er-Rağîf* ve *el-Azârâ* gibi eserleriyle Arap Edebiyatı'nda ses getirmiş ve Arap kısa öyküsü ve romanının gelişiminde pay sahibi isimlerden biri olarak kabul edilmiştir. Eserlerinde gerçekçilik hâkimdir. Bu nedenle gözleme dayalı, psikolojik tasvirlerin ön plana çıktığı, insanların sorunlarını ele alan ve çözüm önerileri ortaya koyan hikâye ve romanlar kaleme aldığı görülmektedir. En önemli özelliklerinden biri de birkaç konu etrafında sıkışık kalmış Lübnan öykücülüğüne sosyal meseleleri de dâhil ederek bu alanda yeni bir çığır açmasıdır. Bu yönüyle sosyal gerçekçilik olarak bilinen akımın Arap Edebiyatı'nda yayılmasına ön ayak olanlardan birisidir.

Avvâd'ın eserlerinde milliyetçilik akımının etkisi de açıkça kendini göstermektedir. Osmanlı'da önce Balkanlar'da başlayan sonra da tüm Arap coğrafyasında belli aralıklarla ve farklı şekillerde zuhur eden bu akım yazarın fikirlerine de temel oluşturmuştur ve yazarın özellikle "özgürlük" teması üzerinde durmasına neden olmuştur. Bağımsızlık arzularının zirve noktaya ulaştığı I. Dünya Savaşı'nın başladığı ve devam ettiği bir dönemde doğup yetişmesi ve sonrasında da Fransız manda yönetimine altına giren ülkesinin yine bağımsızlık mücadelesi verdiği 1930'lu yıllarda en önemli eserlerini kaleme aldığı dikkate alınınca eserlerinde "özgürlük" temasının yoğun olarak işlenmesinin ana nedeni de doğal olarak ortaya çıkmaktadır.

er-Rağîf adlı roman yazarın önemli eserlerinden biri olup 1914-1918 yılları arasında Lübnan'da I. Dünya Savaşı ortamında cereyan eden olayları konu almaktadır. Maddi imkânsızlıklar, zulüm ve özgürlük olmak üzere üç ana tema yoğun olarak işlenmektedir.

Eserde pek çok defa Arap ırkının üstün olduğu, Emevî Devleti tarzında bir Arap devletinin kurulması gerektiği gibi fikirler açıkça zikredilmektedir. Bu bağlamda romanda son derece kültürlü, ne yaptığını bilen, iyi kalpli Arap kahramanlar yer alırken Türk kahramanlar için bu durumun tam aksi söz konusudur. Romanda ortaya konulan Türk imajı birkaç açıdan ele alınacak olursa şu sonuçlar ortaya çıkmaktadır:

Türk ordusunda yer alan askerler ikiye ayrılmıştır. Rütbesiz olanlar son derece zor şartlar altındadır. Yiyecek ekmek bulmakta zorlanmakta ve ekmek için silahını

⁵⁸ Avvâd, *er-Rağîf*, s. 75.

dahi satabilmektedir. Kılık kıyafetleri hakkında ortaya konan tasvirler de ne kadar ağır şartlar altında orduya hizmet ettiklerinin göstergesidir. Orduda yer alan subaylar ise maddi imkânlarla sahip, zevk-ü sefa düşkünü bunun yanı sıra da insanların kendilerinden hep korktukları acımasız kişiler olarak tanımlanmıştır.

Şahıslardan başka Osmanlı ve Türk kimliği de olumsuz bir şekilde sunulmuş, Osmanlıların Mercidabık Savaşıyla yönetime geçtikleri sürecin bir çöküş dönemi olduğu, bu dönemde her alanda Arapların geri kalmaya mahkûm edildiği ve her türlü zulme maruz kaldıkları ısrarla vurgulanmıştır. Aynı şekilde Osmanlı'da devlet kurumlarında da işlerin bozulduğuna dikkat çekmek için yargılama ve tutuklama işlerinin nasıl olduğu, hapishanelerin hangi şartlara sahip olduğu da anlatılmıştır.

Sonuç olarak romanda hem şahıslar hem de bizzat Osmanlı ve Türk kimliği ile ilgili olarak son derece olumsuz ve ağır ithamlar olduğu görülmektedir. Ortaya konan imajda dikkat çeken hususlardan biri belki de en önemlisi ise tanımlama ve tasvirlerde hep genellemeler yapılmasıdır. Bu tarz genellemelerin XIX. yüzyıldan itibaren Avrupalı devletlerin Arap coğrafyasında sistematik bir şekilde ortaya koyup uygulamaya geçirdikleri planın bir parçası olduğunu söylemek gerekmektedir. Zira bu devletlerin planları başta Hristiyan sonra da Müslüman Arapları Osmanlı'ya karşı kışkırtmak ve Osmanlıyı parçalara ayırmak üzerine kuruluydu. Planın en önemli ayaklarından biri de edebiyatçılardı. Nitekim özellikle XIX. yüzyılın sonları ve XX. Yüzyılın başlarında yayımlanan süreli ve süresiz yayınlarda bu durum açıkça görülmekte ve Osmanlı açık hedef haline getirilmektedir. *er-Ragîf* adlı romanın da o geleneğin 1930'lu yıllarda görülen bir uzantısı olduğu ortaya çıkmaktadır.

Kaynakça

- » Ahmed Heykel, *Tatavvuru'l-edebi'l-hadîs fî Mısır*, 6.b., Dâru'l-Me'ârif, Kahire, 1994.
- » Âyid b. Hazzâm er-Rûkî, *Hurûbu'l-Balkân ve'l-haraketu'l-Arabiyye fi'l-meşriki'l-Arabiyyi'l-'Usmânî*, Ma'hedu buhûsi'l-ilmîyye, Mekke, 1996.
- » Bodur, Hüsnü Ezber, "Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Kaynakları", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy: 8, Erzurum, 1988.
- » Cebbûr Abdunnûr, *el-Mu'cemu'l-edebî*, 2.b., Dâru'l-ilm li'l-melâ'în, Beyrut, 1984
- » Demir, Yaşar-Şen, Kenan, "Doğuş Dönemi İtibarıyla Türk-Arap Milliyetçiliği: İşbirliğinden Çatışmaya", *Akademik Ortadoğu*, Cilt:5, Sayı:2, 2011.
- » Fidan, İbrahim, "Trablusgarp Savaşı'nın Arap Şiirindeki Yansıması ve İbrahim el-Üskübî'nin Nasîha li-Âli Osmân isimli Şiiri Üzerine Bir İçerik İncelemesi", *İttihatçılar ve İttihatçılık Sempozyumu Bildiriler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015.
- » Fuâd Kindîl, *Fennu kitâbeti'l-kıssa*, el-Hey'etu'l-'âmmе li kusûri's-sekâfe, ty., 2002.
- » İbrahim Fethî, *Mu'cemu'l-mustalhât el-edebîyye*, el-Müessetu'l-Arabiyye li'n-nâşîrin el-muttehidîn, Tunus, 1986.
- » İşler, Ertuğrul-Türkyılmaz, Ümran, "Geleneksel Roman'dan Çağdaş Roman'a "Kişiler" in Anlatıdaki Konumu", *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Yıl: 1997, sy. 3. (102-109).
- » Kabaklı, Ahmet, *Türk Edebiyatı*, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994
- » Kantemir, Enise, "Gerçekçilik", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, c. 6, sy. 1, Ankara 1973, (139-155).

- » Kürkçüoğlu, Ömer, *Osmanlı Devletine Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi 1908-1918*, AÜSBF Yay. Ankara, 1982.
- » Mahlûf Âmir, *Mezâhiru't-tecdîd fi'l-kıssati'l-kasıra fi'l-Cezâir, Menşûrâtu ittihâdu kuttâi'l-'Arab*, Di-maşk, 1995.
- » Mansûr İbrahim el-Hâzimî, *el-Bahs ani'l-vâkı'*, Riyad, 1984.
- » Marufoğlu, Sinan, "II. Meşrutiyet'ten Birinci Dünya Savaşı'na, Osmanlı Arap Vilayetlerinde Sömürgeci Avrupa Devletleri'nin Siyasi Faaliyetleri", *History Studies*, c: 4, sy: 3, 2012.
- » Mecdî Vehbe, Kamil el-Mühendis, *Mu'cemu'l-mustalhât el-Arabiyye fi'l-luğati ve'l-edeb*, 2.b., Mektebetu Lübnan, Lübnan, 1984.
- » Muhammed Hasen Abdullah, *el-Vâkı'ıyye fi'r-rivâyeti'l-Arabiyye*, Mektebetu'l-Ustra, Kahire, 2005.
- » Muhammed Mendûr, *el-Edeb ve mezâhibuhû*, Nehdatu Mısır, ty., tsz.
- » Muhammed Zeki el-'İşmâvî, *A'lâmu'l-Edebi'l-'Arabiyyi'l-hadîs ve't-ticâhâtuhum el-fenniyye*, Dâru'l-Ma'rife, İskenderiye, tsz.
- » Riyad N. el-Reyyis, *Osmanlı'nın Çöküş Döneminde Arap Casusları*, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul, 2006.
- » Sabrî Hafez, "Modern Arap Kısa Öyküsü (II)", Çev. Azmi Yüksel, *Nüşa*, Yıl: 3, Sayı: 10, Yaz 2003.
- » Soy, H. Bayram, "Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışından 1918'e Kadar", *Bilig*, sy: 30, Kırıkkale, 2004.
- » Şükrî Muhammed Ayyâd, *el-Mezâhibu'l-edebiyye ve'n-nakdiyye 'inde'l-'Arab ve'l-Ğarbiyyîn, el-Meclisu'l-vatanî li's-sekâfeti ve'l-funûni ve'l-âdâb*, Kuveyt, 1993.
- » Tevfik Yûsuf Avvâd, *er-Rağîf*, Mektebetu Lubnân, 17.b., Beyrut, 1984.
- » Tuğ, Salih, *İslam Ülkelerinde Anayasa Hareketleri*, İrfan Yayınevi, İstanbul, 1969.
- » Yazıcı, Hüseyin, "Lübnan'da Kısa Öykü", *Şarkiyat Mecmuası*, sayı: 15, İstanbul, 2009, (131-160).
- » Zeki Mubârek, *en-Nesru'l-fennî fi'l-karni'r-râbî'*, Muessetu Hindâvî li't-Ta'lim ve's-Sekâfe, Kahire, 2013.
- » http://www.alriyadh.com/Contents/24-04-2004/Mainpage/Thkafa_11490.php
- » <http://lebanonism.com/lebpw/?p=36>